СЕРГІЙ БУДА.

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 1870-х РОКІВ.

Уже при самім початку революційно-народницького руху на Україні, в першій половині 70-х років, вживаються заходи,—правда, нечисленні,—до утворення революційної літератури українською мовою. І ще перед тим, як Подолинський заходився видавати у Відню перші українські агітаційні брошури, на Україні вже робилися спроби перекладати російську революційну літературу на українську мову.

Як одну з таких осіб, що перекладала ще року 1874 по-українському тогочасну російську революційну літературу, київське жандарське управління зазначає „дѣвицу Ольгу Разумовскую, занимающуюся переводомъ на малороссійское нарѣчіе книги революціоннаго содержанія подъ заглавіемъ „Исторія французскаго крестьянина“ (папір до начальника подільського жанд. упр. під № 194 з 24 вересня 1874 р.). Другою відомою нам спробою пересадити на український ґрунт російську революційну літературу був переклад „Сказки о четырехъ братьяхъ“. Між иншим, переклад чи може перерібку цієї казки мав видати, серед инших агітаційних брошур, той самий Подолинський. Про це згадує у своїй книзі: „Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток“ (Відень, 1922) М. С. Грушевський, кажучи, що, мовляв, за перерібкою „Хитрої механіки“, яку Подолинський випустив за назвою „Правда“, „мала піти така-ж перерібка з російської революційної брошури „Казка про чотирьох братів“ (с. 41). Брошура ця зосталася невидана, і самий текст її десь загинув. „Про занапащенне вже приготовленого тексту сеї брошури згадував потім з докором Драгоманов“, каже там-же М. С. Грушевський. Працюючи над архівними матеріялами з історії революційно-народницького руху на Україні, я натрапив у київському архіві на сліди перекладу цієї „Сказки“ і на ймення людини, що або сама була автором перекладу або-ж, принаймні, близька була до цієї справи. Важко сказати, чи то був той текст, який мав друкувати у Відню Подолинський,—дуже можливо, що й ні. Проте, це не позбавляє ваги знахідку, ба може ще й надає ваги, бо коли-б то був другий переклад, це означало-б, що спроб перекладати російську революційну літературу по-українському було у 70-х роках більше, — отже, значить, що й потребу на такі переклади відчувало більше людей.

Тут я маю подати відомості, які мені пощастило зібрати про авторів тих двох перекладів,—про згадувану вже допіру Ольгу Іванівну Розумовську і про Павла Прохоровича Пугинюка, якому жандарі накидали—і, на мою думку, зовсім небезпідставно—переклад „Сказки о четырехъ братьяхъ“.

Щодо матеріялів, які я мав у своєму користанні для змалювання цих двох осіб, мушу сказати, що їх не досить, щоб окреслити ці постаті зовсім яскраво. Щодо Ольги Розумовської я маю самі майже особисті спомини (в рукопису) сестри її, Ганни Іванівни Бачинської (по чоловікові), дуже уривчасті й неповні, а також рукописні спомини протоєрея Олександра Олександровича Бачинського, брата чоловіка Ганни Іванівни. Архівних матеріялів я маю дуже небагато.

Що-ж до Пугинюка, то тут, навпаки, я маю майже самий тільки офіціяльний матеріял, і тільки одним-одне свідчення людини, що особисто знала його,—отже не можу вдихнути в сухий паперовий матеріял душу живу. Проте, гадаю, і на підставі таких недостатніх матеріялів можна накреслити небезінтересні риси з життя революційної інтелігенції 70-х років на Україні.

Із цих двох осіб, О. І. Розумовська в дуже великій мірі підпала під нівеляційний вплив тогочасної революційної думки. Хоч у родині її й була певна українська традиція, як мені це відомо зі слів проф. А. І. Ярошевича, що доводиться О. І. Розумовській небожем,—проте традиція та, певне, не була дуже виразна і може була більше стихійна, ніж свідома. Правда, менший брат Ольги Розумовської, бувши студентом медично-хірургічної академії, писав українські вірші,—не знаємо, якої літературної вартости, бо вони по його дочасній смерти не переховалися. Проте, гадаю, до Ольги Розумовської великою мірою можна прикласти те, що казав Драгоманов про „всеросійство“ українських соціялістів 70-х років. Коли-бо в неї й зостався який звязок із українством, то в ідейному її житті відзначився він отим тільки згадуваним допіру перекладом „Исторія французскаго крестьянина“. Проте, переклад той, усе-ж таки, свідчить, що й поросійщені кола на Україні в своїй революційній роботі не могли не звертатись до місцевих відзнак, а між ними й до української мови.

Батько Ольги Розумовської, священик Іван Гаврилович Розумовський, був смотритель духовної семинарії в Приворіттю (в бувшому Ушицькому повіті, на Поділлі). Один із моїх спогадувачів говорить про нього, як про людину, не зовсім звичайну серед духовенства того часу: „Он был человеком образованным,—каже пр. Бачинський,—лингвистом, знатоком старых и новых языков, любителем книги. Все сочинения Шекспира он знал наизусть. В 1872—74 г.г. он держал для троих своих дочерей учительницу французского и английского языков“. Був у нього, здається, і певний нахил до українства, бо від А. І. Ярошевича мені відомо, що він любив і вмів декламувати Шевченка, а це серед подільського духовенства того часу не було явищем звичайним. Як педагог, він був людина сувора, але громадські його погляди також були, здається, не звичайні для тогочасного духовенства, бо трохи пізніше, коли Ольга Іванівна була замужем за Жолтановським, що влаштував сільсько-господарчу ферму на соціяльних основах, Розумовський, бувши під той час протоєреєм у Брацлаві, покривав цю справу своїм протоєрейським авторитетом.

Училась Ольга Розумовська у Кам'янці Подільському в панянській гімназії, ішла одною з перших учениць і скінчила курс року 1871. Пр. Бачинський, розказуючи, як Ольга чомусь розійшлася з гуртком своєї подруги, дочки соборного протоєрея Лени Вартминської, додає: „В Каменце в это время был другой кружок и другое теченіе, к которому она была расположена“. А сестра Ольжина, Ганна Бачинська, пояснює, який саме то був „кружок“: „Тогдашнее движение,—каже вона, носило народнический характер. К нему примыкали (у Кам'янці) учителя Романовский-Романько, Белогруд, из молодых деятелей—Аксельрод („Кислород“), Мачтет. Украинского движения в Каменце не помню“. Уже пізніше, в Одесі, сестри, як згадує далі Бачинська, зустрілися з представниками українського руху.

Дуже цікаву характеристику кам'янецької інтелігенції при початку 70-х років знаходимо в секретному донесінні попечителя київської шкільної округи міністрові нар. освіти з 15 листопада 1872 р. під № 82. У донесінні цьому попечитель повідомляє, що начальник Подільської губ. кн. Мещерський.

„въ конфиденціальномъ отзывѣ отъ 30 сентября (1872 р.) за № 2991 увѣдомилъ меня, что по прибытіи въ Каменецъ, въ началѣ 1870 года, онъ не могъ почти тотчасъ не замѣтить, что нѣкоторые изъ мѣстныхъ чиновниковъ, занимающіе не послѣднія должности и уже не молодыхъ лѣтъ, частію мѣстнаго происхожденія, а частію изъ духовнаго мѣстнаго званія, равно нѣкоторые преподаватели Каменецкой гимназіи, составляютъ какъ бы особый кругъ, отличающійся крайними мнѣніями и убѣжденіями, заявленными ими не только въ частной ихъ жизни, но даже довольно открыто и въ обществѣ, особенно-же по такъ называемымъ современнымъ вопросамъ — женскому, рабочему и другимъ соціальнымъ. Къ числу такихъ лицъ принадлежатъ Романько-Романовскій и Бѣлогрудъ, но первый, какъ болѣе способный и сдержанный, долѣе и скрывалъ свои убѣжденія, а при отправленіи своихъ служебныхъ обязанностей въ стѣнахъ гимназіи прозодилъ ихъ лишь, развивая большею частію отрицательную сторону всякаго предмета, каковая сдержанность не всегда удавалась Бѣлогруду; внѣ службы же, въ частной жизни и въ извѣстныхъ кружкахъ общества, въ которые старались привлекать молодежь и особенно молодыхъ женщинъ и дѣвицъ, идеи соціализма высказывались болѣе или менѣе рѣзко. Въ томъ-же 1870 году эти господа значительно притихли, когда одного изъ нихъ, нѣкоего Де-Богоріо-Мокріевича, служившаго въ Контрольной палатѣ, по указанію изъ Петербурга арестовали, привлекли къ производившемуся еще тогда Нечаевскому дѣлу и секретно отправили изъ Каменца; когда-же дѣло окончилось и арестованный былъ оправданъ и выпущенъ чуть не съ почетомъ,—сказанные кружки снова начали дѣйствовать и чуть-ли не съ большей еще нежели прежде самоувѣренностію“.

Розповідаючи далі про Мачтета, кн. Мещерський дає таку йому характеристику:

„Учитель Каменецъ-Подольскаго двухкласснаго городского училища Мачтетъ, воспитывавшійся въ Каменецъ-Подольской гимназіи, неокончившій тамъ курса и впослѣдствіи, говорятъ, благодаря протекціи нѣкоторыхъ учителей, выдержавшій экзаменъ на званіе уѣзднаго учителя, былъ назначенъ учителемъ сперва въ Могилевъ, и вскорѣ переведенъ въ Каменецъ, гдѣ сперва занимался въ видахъ проведенія своихъ либеральныхъ идей, а затѣмъ, когда этому воспрепятствовали, бросилъ заниматься, еще тѣснѣе сошелся съ Бѣлогрудомъ и Романовскимъ и съ другимъ Мокріевичемъ, не съ тѣмъ, который былъ отвезенъ въ Петербургъ“ [1]).

Отже те, що до гуртка, до якого пристала Ольга Розумовська, належали Романовський, Білогруд і Мачтет, свідчить що гурток цей стояв у звязку і з братами Дебагоріями-Мокрієвичами, а через них, певне, і з київськими революціонерами. В кожному разі гурток той близький був до тієї справи, якій В. К. Дебагорій—Мокрієвич дає у своїх споминах назву „американізму“.

„Нужно сказать,—каже він („Воспоминанія“, 1906, с. 67),—что въ концѣ 60-хъ годовъ замѣчалось вообще увлеченіе Америкой, американской жизнью, американскими свободными учрежденіями... Къ числу увлекавшихся Америкой, принадлежалъ нашъ двоюродный братъ, который, посѣтивши Соединенные Штаты и проживши тамъ около года, вернулся въ Россію и принялся составлять компанію для переселенія и устройства тамъ земледѣльческой коммуны“.

Цією ідеєю захопилися і брати Іван та Володимир Дебагорій-Мокрієвичі і почали, як каже В. К. Мокрієвич, „пропагандировать американизм“.

„Излагать послѣдовательно жизнь американскаго кружка, разросшагося вскорѣ до 20 человѣкъ,—каже він далі („Воспом.“, с. 78),—я не стану и замѣчу только, что дальнѣйшая его исторія состояла, съ одной стороны, въ развитіи народническихъ идей, съ другой, въ постоянномъ исчезновеніи всего того, что было въ противорѣчіи съ народничествомъ, такъ какъ, само собою понятно, взгляды наши должны были принять, въ концѣ концовъ, болѣе стройный, логичный характеръ. Такъ, наши планы о проповѣди въ пользу устройства повсюду земледѣльческихъ коммунъ (посредствомъ чего—какъ мы думали—будетъ достигнуто народное благо), мало по малу, были вытѣснены планомъ революціонной пропаганды и агитаціи среди народа, вслѣдствіе чего и самая мысль о переселеніи въ Америку и жизни в коммунѣ стала отходить на задній планъ. Правда, трое членовъ нашего кружка—Иванъ Рѣвицкій, Георгій Мачтетъ и Романовскій поѣхали даже въ Америку въ качествѣ передовыхъ, но они должны были вернуться черезъ нѣкоторое время, такъ какъ у большинства членовъ кружка, видимо, не было желанія выселяться съ родины, и нашъ кружокъ началъ разстраиваться“.

[1]) Моза йде, певне, або за відомого революціонера 70-х років Вол. Карп. Дебогорія-Мокрієвича, або за брата його Івана, з якими з обома як я маю відомості від сестри В. К. Мокрієвича, Ганни Карповни, Мачтет близько приятелював. До Нечаївської справи притягнуто було брата у перших Вол. Мокрієвича.

З усього цього бачимо, що гурток, до якого пристала Ольга Розумовська, був високо ідейний і один из найпередовіших гуртків того часу[1]). Це, розуміється, тільки вабило молоду дівчину зійтися ближче з тим гуртком, тим більше, що, як каже Бачинський, „этот кружок ценил ее достоинства". Незабаром вона й віддалася за одного з членів того гуртка, згадуваного вже Олександра Григоровича Романька-Романовського. Тай на цьому шлюбові, як видно, відбилися тогочасні ідеї, і самий шлюб був фіктивний. „Со слов своего товарища Н. Самарского,—каже Бачинський,—я знал, что молодята Романовские своею женитьбой и жизнью на деле осуществляют роман Чернышевского „Что делать". Отже можна думати, що й самий шлюб цей був потрібний лише на те, щоб звільнити Ольгу Іванівну, щоб вона, як заміжня, могла вільніш розпоряджати собою, ніж зостаючись дівчиною, та щей у попівській родині.

У своїх споминах Бачинський так змальовує Романовського,—людину, в кожному разі, не зовсім звичайну: „Романовский был высокого роста, немолодой, худощавый, и физиономии ниже всякой посредственности, так что скорее был похож на оранг-утанга, чем на человека". Не в таких гострих висловах каже про те, що Романовський не був гарний на подобу, сестра В. К. Дебагорія-Мокрієвича, Гання Карпівна, яка особисто знала членів подільського гуртка. Про Розумовську-ж вона згадує, як про гарну молоду дівчину, чорняву, з прекрасними чорними очима, із стриженим „на нігілістичний лад" волоссям.

Цей фіктивний шлюб тривав недовго: року 1872, влітку, Романовський,—разом, як ми вже знаємо, із Мачтетом та Річицьким,—поїхав, як піонер „американського гуртка", до Америки, щоб підшукати місце для комуністичної колонії[2]), а року 1873 Ольга Іванівна дістала з Америки листа з повідомленням, що Романовського немає вже на світі.

[1]) Хто хоче докладніш пригадати настрої тогочасної молоди, що характерні були, як із усього видко, для кам'янецького гуртка, а також той психологічний процес, який привів цю молодь до думки перебратися до Америки, щоб там здійснити свої комуністичні ідеали, нехай перечитає початок II розділу з автобіографічного оповідання Мачтета: „Два міра".

[2]) В секретному донесінні попечит. київ. шк. округи м-ру нар. освіти з 15 листоп. 1872 р. під № 82 розповідається, що Романовський і Мачтет були відпущені за кордон на літні вакації, але не повернулися звідти. „По отъѣздѣ сказанныхъ чиновниковъ,—доносить попечитель,—въ началѣ сентября мѣсяца, дошло до моего свѣдѣнія, что означенные два учителя, равно какъ и учитель той же гимназіи Бѣлогрудъ, неосторожнымъ заявленіемъ крайнихъ убѣжденій въ своей частной жизни по отношенію къ женскому, рабочему и другимъ соціальнымъ вопросамъ, возбуждаютъ въ обществѣ самые неблагопріятные слухи". Попечитель перевів Білогруда з Кам'янця в житомирську гімназію, „съ учрежденіемъ надъ нимъ строгаго секретнаго надзора", а Романовського і Мачтета визнав за необхідне „удалить изъ Каменца-Подольска, а если окажется нужнымъ, и вовсе изъ учебной среды".

Про виїзд Мачтета за кордон Поділ. губернатор кн. Мещерський повідомив попечителя, що „г. Мачтетъ уѣхалъ за границу подъ предлогомъ болѣзни и находится въ Швейцаріи, хотя въ этомъ никто изъ его знакомыхъ лицамъ офиціальнымъ не признается и хотя эти знакомые получаютъ оттуда его письма съ разными виньетками на бумагѣ, представляющими топоръ и другія въ подобномъ же вкусѣ принадлежности. А какъ въ Каменцѣ, между прочимъ, извѣстно еще и то, что Мачтетъ, уѣзжая, имѣлъ не болѣе 60 руб., то оказывается, что онъ проживаетъ либо на деньги ему въ Швейцаріи ссужаемыя, либо на деньги въ Каменцѣ, но тайно, для него собираемыя".

Що до Романовського, начальник поділ. жанд. упр. Гедде, рапортом з 7 листоп. 1872 р. під № 281, доносив у третій Відділ: „Учитель гимназіи Романовскій, женившись въ прошломъ году на воспитанницѣ здѣшней женской гимназіи (цебто на Розумовській) и проживъ съ нею около года, лѣтомъ выдалъ ей свидѣтельство для ея проживанія, гдѣ она пожелаетъ жить, а самъ, получивъ на вакаціонное время отпускъ, былъ въ Цюрихѣ, а нынѣ находится въ Америкѣ". Згадуючи далі, що й Мачтет теж виїхав до Америки, подільський жандар додає, що „личности, какъ Романовскій, Мачтетъ, а также надзирательница гор. училища Павловичъ и учитель Бѣлогрудъ, переведенный недавно въ житомірскую гимназію, положительно вредны и не могутъ быть, по моему мнѣнію, терпимы наставниками юношества, и ежели здѣсь (у Кам'янці) начинаетъ проявляться вредная пропаганда между молодежью, то распространителями ея, теперь можно положительно сказать, Рома-

Ковалик („Старик"), автор докладної статті: „Движеніе 70-хъ годовъ по Большому процессу" („Былое", 1907, кн. II, с. 35), про цю поїздку і смерть Романовського розповідає так:

„Романовскій, учитель Каменецъ-Подольской гимназіи, вошелъ въ 71-омъ году въ составъ кружка, имѣвшаго цѣлью основать въ Америкѣ настоящую коммуну, и въ качествѣ піонера, вмѣстѣ съ извѣстнымъ писателемъ Гр. Ал. Мачтетомъ и шестидесятникомъ Рѣчицкимъ-Логиновымъ, уѣхалъ въ Америку, чтобы выбрать мѣсто поселенія. Пробуя свой револьверъ во время скитаній по Западной Америкѣ, Рѣчицкій нечаянно убилъ Романовскаго. Американцы судили оставшихся товарищей судомъ Линча, но торжественно оправдали ихъ".

Так само розповідає про цю нещасливу подію і Мачтет у згаданому вже автобіографічному оповіданні „Два міра".

Таким чином Ольга Іванівна стала зовсім вільна. „Ольга Ивановна,— розповідає Бачинский,—как вдовушка, стала действовать более смело и энергично". Ці слова, очевидячки, треба розуміти так, що тепер Ольга Іванівна зовсім віддалася революційній роботі, направивши її на пропаганду серед молоди. Вона заводить звязки з учнями хлоп'ячої й панянської гімназій, ба навіть і з семинаристами, щоб впливати на молодь. На жаль, про те, що саме проповідує вона серед молоди, Бачинський говорить тільки глухо: „На эту молодежь Ольга Ивановна имела сильное влияние, побуждая ее идти вперед и вперед".

В той самий час Ольга Іванівна їздить то до Київа, то до Одеси,і там і там обертається в революційних колах і заводить широкі революційні знайомості. Та ближча вона була не до київських революціонерів, а до одеських. Тут, в Одесі,—згадує сестра її Г. І. Бачинська,—вона познайомилася, між иншим, і з Желябовим, якого Бачинська характеризує так: „Это был человек добродушный, приветливый, воспитанный, приятный, хороший оратор". „Встречались мы,—каже вона далі,—въ Одессе с Ковальським Иваном (из Багриновец)", і пригадує його прізвище: „книгоноша". Уже ці два ймення досить виразно промовляють про характер одеських знайомостей сестер Розумовських. Коли-ж зважити, що Ганна Іванівна мала змогу оцінити Желябова не тільки як людину, а й як промовця, то треба думати, що сестри, в Одесі бувши, мали нагоду стрічатися з Желябовим не тільки на особистому ґрунті, а й десь за таких обставин, за яких міг виявитися його ораторський талант,—цебто, по революційних гуртках та зібраннях.

В Одесі сестри познайомилися і з представниками українського руху, але з них Бачинська пригадує лише одного — Євмена Гардецького, людину, що—оскільки мені відомо—не зоставила по собі будь-якого виразнішого сліду. З цього можна думати, що українські звязки Ольги Розумовської в Одесі навряд чи були визначні. Проте, треба зважити й те, що як каже М. С. Грушевський, в Одесі взагалі був „особливо дружній контракт між українськими і російсько-революційними колами" („Мих. Драгоманов і женев. соц. гурток", с. 52). Отже ініціятива перекласти ту революційну „Исторію французскаго крестьянина", в справі якої розшукувало потім „дѣвицу Ольгу Разумовскую" київське жанд. управління, могла йти з Одеси, тим більше, що один із членів того революційного гуртка, до якого пристала Ольга Іванівна, Петро Макаревич, дбав за революційну літературу, придатню для пропаганди серед українського селянства, а ідейний проводир гуртка, Волховський, написав по-українському те „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків", яке р. 1875 видав у Відню Подолинський.

новскій и Бѣлогрудъ, которые были въ одно время, около четырехъ лѣтъ, какъ въ мужской, такъ и въ женской гимназіи преподавателями".

Дуже цікаві характеристики, що їх дає полк. Гедде цим трьом особам. Романовського він атестує: „Весьма способный человѣкъ, имѣлъ большое вліяніе на воспитанниковъ, характера скрытнаго", про Білогруда каже: „способный человѣкъ", а про Мачтета—„пустой молодой человѣкъ".

Гуртком, до якого приєдналася в Одесі Ольга Іванівна, був гурток Фелікса Волховського. Ковалик, автор допіру згадуваної статті про революційний рух 70-х років, каже, що

„по составу своему кружокъ Волховского былъ однимъ изъ самыхъ серьезныхъ кружковъ. Члены въ него подбирались съ большою осторожностью и послѣ болѣе или менѣе продолжительнаго испытанія. Въ этомъ кружкѣ можно было наблюдать проявленіе партійной дисциплины, столь рѣдкой въ описываемое время". („Былое", 1907, кн. II, с. 39).

Уже з цієї характеристики гуртка, до якого прийнято Ольгу Іванівну, можна бачити, щó вона була за людина, та що не дурно кам'янецький гурток „ценил ее достоинства". Ще більше впевняє нас, що Ольга Розумовська була людина неабияка, склад цього гуртка.

„Въ кружкѣ Волховскаго,—каже той самий автор,—кромѣ Желябова, принимали участіе слѣдующія лица: Жолтановскій, Ольга Разумовская, по мужу Романовская, Вильгельмъ Лангансъ, впослѣдствіи занявшій видное мѣсто въ партіи „Народная Воля", Франжоли, Леонидъ Аполлоновичъ Дическуло, Петръ Маркеловичъ Макаревичъ, Викторъ Федоровичъ Костюринъ, перешедшій потомъ въ Кіевскій кружокъ, и Леонидъ Ивановичъ Голиковъ" (Ibid., с. 35).

Про діяльність цього гуртка він розповідає так:

„Одесскій революціонный кружокъ также имѣлъ физіономію, отличную отъ другихъ такихъ же кружковъ. Это объясняется по всей вѣроятности... условіями среды, въ которой ему приходилось дѣйствовать, а можетъ быть и нѣкоторыми личными особенностями лидера кружка Волховского и его ближайшихъ сотрудниковъ. Кружокъ мало интересовался анархическимъ ученіемъ и продолжалъ свое существованіе и дѣятельность почти въ томъ же видѣ, какъ это было въ радикальный періодъ, предшествовавшій движенію, замѣтно усиливъ только дѣятельность среди рабочихъ. Для этихъ послѣднихъ были устроены небольшія школки, въ которыхъ члены кружка, со всей возможной въ то время конспиративностью, постепенно развивали рабочихъ, подготовляя ихъ къ революціи. Пропагандой среди интеллигенціи кружокъ мало занимался, но умѣлъ улавливать выдающихся людей, которыхъ и вводилъ въ свою среду. Такъ, онъ принялъ въ свои члены въ концѣ 1873 г. Желябова, впослѣдствіи одного изъ самыхъ видныхъ народовольцевъ" (с. 34).

Серед членів гуртка Ольга Іванівна зазналася ближче з Дмитром Ісаковичем Жолтановським, про якого сестра її згадує, як про повну протилежність Желябову. „Жолтановский,—каже вона,—представлял собою другого человека: скрытный, молчаливый, ворочал всеми делами, но не попадался".

Року 1874, як відомо, почалися розсліди в справі революційної пропаганди, що широко розгорнулася по Росії, а найбільше на Україні й на Поволжю. У звязку з цією справою в Самарській губ. заарештовано того самого Річицького, що застрелив у Америці Романовського, і в нього знайдено листа від Ольги Розумовської. Жандармерія почала розшукувати її, а що вона виїхала незнати куди, то її заведено до спису осіб, яких розшукував третій відділ. Допитуючи в Одесі студента Ярошенка, начальник жанд. упр. м. Одеси розпитував у нього і про О. І. Романовську. Ярошенко повідомив про це Жолтановського, як людину до неї близьку, і Жолтановський, хоч сам, як знаємо, брав діяльну участь у революційних справах, зважився на сміливий крок: він сам пішов у Одесі до жанд. управління, щоб виратувати молоду жінку від небезпеки. Там він заявив, що, як наречений Романовської, він може дати всі відомості щодо листування її з Річицьким, з яким вона особисто не знайома, і розповів небезінтересні подробиці з відносин її до Романовського:

„Въ 1872 г.,—переказує нач. одес. жанд. упр. зізнання Жолтановського в донесінні своєму до третього Відділу з 19 серпня 1874 р. під № 215,—Романовскій взялъ отпускъ и одинъ (цебто без жінки) выѣхалъ за границу. Въ 1873 г., черезъ письма изъ Америки, она получила извѣстіе, что мужъ ея находится въ Соединенныхъ Штатахъ и принялъ американское гражданство и фамилію Румъ (Room). Бывши несчастлива въ замужествѣ, г-жа Романовская стала ходатайствовать черезъ американского консула въ Одессѣ о полученіи формальнаго завѣренія о принятіи ея мужемъ американскаго гражданства, для расторженія съ нимъ брака. Вскорѣ затѣмъ, также отъ незнакомыхъ ей лицъ, преимущественно изъ русскихъ, проживающихъ въ Америкѣ, она была извѣщена о томъ, что Румъ (Романовскій) былъ случайно убитъ въ штатѣ Канзасъ. Это показаніе Жолтанов-

скаго, подкрѣпленное представляемыми имъ письмами, которыя находились при немъ потому, что онъ, въ качествѣ жениха, ведетъ для Романовской это дѣло, вполнѣ разъясняютъ письмо Романовской къ Рѣчицкому, бывшему во время смерти Романовскаго въ Америкѣ".

Отже, начальник одес. жанд. упр. визнав, що дознання з приводу цього можна уважати за скінчене і Романовської не трусити.

Проте, таки не минули її ні трус ні тюрма. У січні 1875 р. начальник подільського жанд. упр. дізнався, як він доносив у третій відділ під № 37 з 7 лютого 1875 р., що

„показанная въ спискѣ, приложенномъ къ циркулярному предписанію 10 декабря 1874 г. за № 4665, Разумовская, Ольга Ивановна, по мужу Романовская, дочь священника с. Приворотья, выѣхала въ Кишиневъ въ гости къ роднымъ своего второго мужа, Дмитрія Жолтановскаго, студента одесскаго университета, отецъ которого служитъ помощникомъ частнаго пристава въ г. Кишиневѣ".

З наказу подільської жандармерії, Ольгу Іванівну в Кишиневі потрушено, заарештовано і приставлено до Кам'янця. Проте, як згадує пр. Бачинський, Жолтановський з'явився до Кам'янецьких жандарів, з'ясував справу, і Ольгу Іванівну незабаром випущено з тюрми.

Докладніших відомостів про цей її арешт я не маю,—отже не можу сказати, чи знято було на допиті питання про переклад „Исторіи французскаго крестьянина", як це повинно-б бути, зважаючи на повідомлення про це з боку київської жандармерії. У кожному разі, як з усього видко, близька участь її в революційному рухові зосталась невідома жандармерії, бо той арешт не мав дальших наслідків.

Що таке був другий чоловік Ольги Іванівни, Жолтановський, з ідеологічного боку, я не маю матеріялу, щоб сказати з певністю. Може він ближче держався думки „достигнуть народнаго блага", як каже В. К. Дебагорій-Мокрієвич, через заснування землеробських комун. Принаймні, року 1876 він виступає з спробою заснувати на Поділлю „ферму социалистов", як називає його ферму пр. Бачинський.

„Жолтановский, — розповідає він, — приобрел участок земли, кажется, в 60 или в 70 десятин, между Брацлавом и Немировым (при д. Осипенках), и завел там, как народник, хозяйство для ознакомления с трудом, с жизнью крестьянина и со всем тем, что входило в программу социалистической жизни тогдашнего кружка... Из прислуги содержали только деда и бабу. Дед был глухой, а баба немая,—или наоборот. Все полевые работы выполнялись самыми учеными трудящимися—социалистами, которые работали неустанно, от рана до ночи. Этих рабочих собирались там иногда и целые десятки со всех концов России. Земледельческие орудия были самые усовершенствованные, выписанные из-за границы... На ферме в Осипенках,—каже він далі,—жизнь социалистов была в самом цветущем состоянии около двух лет. Сюда приезжали как мужчины, так и женщины. Некоторые из них оставались и подолгу, а некоторые приезжали на короткое время. Тут были и народники и террористы [1]). Жолтановские сумели повести дело так удачно, что все делалось под самым носом полиции, которая хотя и знала о характере Осипенковской фермы, но, по слепоте своей, ничего не могла поделать".

До того-ж, каже він, усе це „происходило под прикрытием ее (цебто, Ольги Іванівни) отца, протоиерея Ивана Гавриловича Разумовского". Отже,

[1]) Серед родичів Романовської, як мені відомо від проф. А. І. Ярошевича, існує переказ, що в Осипенківській фермі жив якийсь час і Желябов. Зважаючи на близьку знайомість Желябова і з Жолтановським і з його дружиною, річ це цілком можлива. Знайомість була остільки близька, що Желябов не крив її навіть перед жандарами. На допиті 1876 р. в справі 193-х він показав: „Дмитрия Исааковича Жолтановскаго знаю: мы были на одном факультете (юридическом)... Мне известно, что он женился на Ольге Разумовской, с которой тоже я был знаком". На другому допиті він прямо каже: „С Жолтановским я в старых дружеских отношениях". —Знаємо, далі, що Желябов, після того, як його було виправдано в справі 193-х, прожив літо у Подільській губерні „в качестве бахчевода-пропагандиста". (Див. у Ашешова: „А. И. Желябов". „Ист.-рев. библ." 1919, с. 142, 145 і 29). Усе це показує на цілковиту можливість того, що Желябов прожив це літо саме в Осипенківській фермі. Збиває тільки хронологія: Бачинский далі каже, що ферму зліквідовано було чи 1877-го чи 1878 року. Якщо ферму зліквідовано 1878-го року, то перебування Желябова в Осипенках цілком можливе, якщо-ж 1877 року, то ясно, що цього не могло бути, бо процес 193-х закінчився лише весною 1878 року.

бачимо тут зовсім незвичайне явище: протоєрея в ролі опікуна над „фермою соціялістів“ [1]).

Оповідання пр. Бачинського про Осипенківську ферму дуже інтересна ілюстрація до ідейних течій у народницькому рухові 70-років. Подібні спроби робилися подекуди й по инших місцях, але про ферму в Осипенках дізнаємося вперше зі споминів пр. Бачинського та сестри Ольги Іванівни. Г. Ів. Бачинська пригадує, між иншим, що серед осіб, які бували на фермі в Осипенках, була Софія Григоровна Рубінштейн, сестра відомого композитора, і брат поета Руданського, Олександер, священник у Чукові,—„українець“, характеризує його Бачинська.

Про життя Ольги Іванівни на фермі пр. Бачинський каже, що на фермі вона „была хозяйкой дома, матерью Лизочки (улітку 1876 року в неї народилася дочка) и в тоже время чернорабочею. Много ее выручали приезжие гостьи, девицы—социалистки, которые любили няньчить ребенка, а в черной работе проявляли себя слабо“.

Як і всі подібні справи, Осипеньківську ферму велося невміючи, і скінчилася вона крахом. „Хозяйственные дела,—розповідає той самий спогадувач,—были, в общем, незавидны, так что многие продукты приходилось покупать на базаре“. Ферма проіснувала недовго, і в 1877 чи 78 році її вже зліквідовано. Коло того самого часу урвалося життя Ользі Іванівні.

„Ребенок до года умер,—розповідає Бачинський,—сама Ольга Ивановна заболела чахоткой умерла в родительском доме в Брацлаве, в 1877 или 78 году. В 1877—8 годах я не был в Брацлаве и не знаю, как ликвидирована была ферма социалистов. Слыхал, что Жолтановский после смерти Ольги Ивановны женился на двоюродной ее сестре и занял должность судебного следователя в Полтавской или Харьковской губ.“.

Пізніше Жолтановський кардинально перемінився як із особистого, так із громадського боку, пішов на державну службу, зробив добру кар'єру і в 90-х роках був, як пригадує Бачинський, за товариша прокурора у харківській судовій палаті.

Звертаюся до другої особи, причетної до перекладання тогочасної російської революційної літератури на українську мову, до Павла Прохоровича Пугинюка [2]). У секретній справі канцелярії київського губернатора за 1876 р. „О разныхъ безпорядкахъ между студентами кіевскаго университета“ (спр. № 628, ч. I), у „Спискѣ студентовъ университета св. Владиміра и другихъ лицъ, обращающихъ на себя вниманіе своею политическою неблагонадежностью и вреднымъ вліяніямъ на учащуюся молодежь“, у „разрядѣ I-мъ“, де подано відомості про найвидатніших „неблагонадійних осіб“, подається і характеристику Пугинюка на підставі даних київ. жанд. управління:

„Пугинюкъ, Павелъ, крестьянинъ Острогскаго уѣзда, Будеражской волости, студентъ Университета св. Владиміра, Юридическаго факультета, былъ задержанъ въ ноябрѣ прошлаго (цебто, 1875 года) въ г. Вильнѣ вмѣстѣ съ другими молодыми людьми, прибывшими туда съ цѣлью пропаганды революціонныхъ сочиненій между мастеровыми. Уличенъ въ переводѣ на малорусское нарѣчіе, разныхъ (?) революціонныхъ брошюръ и состоитъ на замѣчаніи, какъ одинъ изъ корреспондентовъ извѣстной газеты „Впередъ“. Личность вліятельная между студентами и крайне неблагонадежная въ политическомъ отношеніи. Состоялъ въ дружескихъ отношеніяхъ съ виновными въ покушеніи на убійство дворянина Николая Гориновича (відомого викажчика в справі „193“) сыномъ священника Констан-

[1]) Завдяки звязкам старого Розумовського, засідатель Брацлавського поліц. управління А. М. Лісовський, хоч сам був переконаний противник революціонерів, попередив про трус, що мав відбутися в Осипенках, і тим відвернув від комуни небезпеку.

[2]) В паперах третього Відділу і київ. жанд. упр. він зветься неоднаково: Погунюк, Поганюк, Паганюк, Пуганюк, Пугенюк, Пугинюк, навіть Пушнюк. Під останнім призвіщем він увійшов і в офіціяльне видання „Свода указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ (Май 1880 г.)“ – див. с. 23. Проте в більшості документів він зветься Пугинюком; так само зве його й товариш по університету Бяловеський.

тиномъ Янковскимъ, сыномъ священника Яковомъ Стефановичемъ, кіевскимъ мѣщаниномъ Лейбою Дейчемъ и почти со всѣми членами коммуны, проживавшими, въ 1874 году, въ домѣ Леминскаго".

З цієї жандарської довідки можна бачити, що Пугинюк був людина цілком певна з революційного боку. І його звязок з так званою „комуною", що, хоч як на неї дивитись, була при початку 70-х років осередком народницько-бунтарської революції в Київі, і инші знайомості— ясно свідчать про це. І разом з тим, як побачимо далі, він був людина національно-свідома—„українофіл", за тогочасною термінологією.

На жаль, матеріяли, що я маю до свого розпорядження, не дають мені змоги окреслити життя Пугинюкове бодай у тій мірі, як я міг зробити це з Ольгою Розумовською. Можу тільки, на підставі деяких офіціяльних паперів, з'ясувати чисто зовнішні дані з його життя. Коли Пугинюка вперше заарештовано у Вильні, року 1875, було йому, як видко з поліційного дознання, 28 літ,—отже, народився він десь коло 1847 року, і, значить, дитячі його літа проходили за часів крепацтва. Чи сам він був з крепаків, мені невідомо. Невідомо також і те, яким способом йому, синові селянина, пощастило скінчити гімназію (року 1867 у Рівному). До університету він вступив чомусь тільки через три роки по скінченні гімназії, року 1870-го. Як він увійшов у звязок із революційними колами, також немає відомостей. Проте уже його звязок із київською „комуною" накладає на нього цілком певну революційну марку. Ще яскравіше свідчить про революційність його те, що він брав участь,— чи, певніше, спробував був узяти, бо його заарештовано при самому початку тієї спроби,—і в революційній пропаганді, і з цією метою поїхав до Вильни. У своїх зізнаннях на допиті в київській жандармерії Пугинюк, правда, надає своїй подорожі до Вильни зовсім иншого, чисто особистого, навіть романічного пояснення. Та усі обставини тієї поїздки, оті його ніби випадкові зустрічі з иншими особами, що також прибули до Вильни з якоюсь непевною метою, ясно показують, що поїздка його не була така проста й безневинна, як він хоче її змалювати.

Як можна бачити з допиту Пугинюка в київській жандармерії, на чолі цієї експедиції стояв сільській вчитель з Тульської губ. Дмитрій Соколов, якого поліція вже розшукувала в революційних справах, і який жив під прізвищем студента Тарловського. На допиті Пугинюк запевняв, що справжнє прізвище цієї людини було йому невідоме та що познайомився він з цим нібито Тарловським у Київі випадково, в їдальні. Тим часом, коли він надумався їхати до Вильни,—далі ми побачимо, чим він мотивує цю поїздку,—він мав на увазі зустрітися там з тим нібито Тарловським, сподіваючись через його знайти собі засоби до життя. Поїхав Пугинюк до Вильни не сам, а з молодою дівчиною— єврейкою Лією Кестельман—ніби тому, що вона думала охреститися там, щоб повінчатись із ним, а в Київі зробити цього не хотіла „для избѣжанія непріятностей отъ отца и родныхъ". Вильну вони вибрали тому, що там Пугинюк сподівався знайти собі через Тарловського заробіток (приватні лекції). Ледве приїхавши Пугинюк до гостиниці у Вильні, зразу-ж зустрічається, нібито випадково, у подвір'ю тієї гостиниці з Тарловським, і той запрохує його з Кестельманівною до себе. Там Пугинюк здибається ще з трьома молодими людьми (Сакович, Салієнко і третій, що прізвища його Пугинюк нібито не знає, а певніше—не хоче сказати, бо той при заарештуванні також назвався чужим прізвищем). Документи у всіх цих приїжджих непевні, і це звертає на них увагу поліції. Події у Вильні йдуть надзвичайно хутким темпом: о 2-ій годині Пугинюк приїздить до Вильни, зараз-же зустрічається з Тарловським, а о 5-6 годині вечора усю цю компанію вже потрушено й заарештовано.

У січні 1876 року заарештованих приставлено в Київ і взято на

допит. Інтересно, які знайомості визнав Пугинюк на допиті. З одного боку, це—Микола Колодкевич, цілком певний уже тоді революціонер, потім член „Народньої Волі“, з другого—люди цілком певні з боку української національної свідомости—др. Опанас Михалевич та Сава Топчаєвський, що, бувши вчителем на селі, провадив національну роботу серед селянства, року 1876-го був заарештований у Київі в справі розповсюдження революційної літератури, потім, разом із відомим Ляхоцьким, утік з арешту, подався за кордон і там брав участь у женевській пресі.

Крім цих двох знайомостей, про українську свідомість Пугинюка свідчить Гольденберг: розповідаючи про київських революційних українців братів Драгневичів, він каже, що „въ числѣ близкихъ знакомыхъ Ивана Драгневича, изъ числа принадлежащихъ къ партіи украинофиловъ“, був Пугинюк. Другий викажчик, Веледницький, каже, що брати Драгневичі, Іван і Михайло,

„были приблизительно въ 1875 году украинофилами-сепаратистами и находились въ близкихъ отношеніяхъ съ наиболѣе вліятельными руководителями партіи „старыхъ громадянъ“, Драгомановымъ, Волковымъ, Беренштамомъ, Житецкимъ и Чубинскимъ, съ переходомъ же послѣднихъ въ соціалисты, въ ихъ ученіе увѣровали и Драгневичи“ (Див. „Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ (Май 1880 года)“).

Поминаючи, цілком, розуміється, помилкове, зачислення у с і х згаданих осіб до „соціялістів“, ми все-ж таки бачимо, що через Драгневичів Пугинюк був, так чи инакше, звязаний з найвидатнішими представниками тогочасних українських течій.

По допиті Пугинюка, відомий тоді в Київі жандарський слідчий барон Гейкінг звернув увагу на те, що писання Пугинюкове дуже подібне до адреси, написаної на конверті, в якому прислано з Київа до Москви, на ім'я якогось Вільгельма Кейзера, рукопис перекладеної українською мовою російської революційної брошури: „Сказка о четырехъ братьяхъ“. Одержавши рукопис, Кейзер злякався і доніс про це в поліцію, „заявивъ при этомъ, что у него въ Кіевѣ никого знакомыхъ нѣтъ, за исключеніемъ директора кіевскаго рафинаднаго завода Рудольфа Раузера“, але той, „по убѣжденію его, Кейзера, не способенъ на такую дѣятельность, какъ переводъ запрещенныхъ сочиненій“. Рукопис перейшов до третього відділу, а третій відділ наказав київській жандармерії „принять мѣры къ обнаруженію автора упомянутой рукописи“. Самий цей рукопис писаний був жіночою рукою, але в йому зроблено поправки й додатки другою рукою, також дуже подібною до Пугинюкового писання. Експертиза визнала, що

„протоколъ допроса Пугинюка имѣетъ несомнѣнное сходство съ вышеупомянутой надписью на конвертѣ, заглавіемъ рукописи, а равно и со всѣми поправками, сдѣланными въ текстѣ рукописи, а также написаннымъ на клочкѣ бумаги, вложенномъ въ рукопись“, і—„сходство это эксперты нашли не только въ общемъ характерѣ почерка, но и въ написаніи каждой отдѣльной буквы“.

Пугинюк дав з цього приводу такі пояснення:

„Почеркъ предъявленнаго мнѣ адреса я нахожу до того сходнымъ съ моимъ, что рѣшительно призналъ бы за свой во всякое время. Но ни въ Москвѣ, ни гдѣ бы то ни было не знаю и не зналъ никакого Кейзера ни Гекмана (очевидячки, до справи притягали, певне в Москві, ще й якогось, невідомого нам, Гекмана) и не писалъ никакого письма. Не писалъ ли я по чьей-нибудь просьбѣ—тоже не могу вспомнить, но полагаю, что нѣтъ... Брошюры подъ заглавіемъ „Що є та що буде“ (таку назву чомусь надано перекладові „Сказки о четырехъ братьяхъ“), писанной женскимъ почеркомъ съ поправками и заглавіемъ, писанными почеркомъ, похожимъ на мой, я не знаю, вижу ее въ первый разъ, и кѣмъ она писана и кѣмъ были сдѣланы поправки,—не знаю“.

Одно слово, Пугинюк цілком зрікся рукопису, хоча напис на конверті, який переховався при жандарській справі, навряд чи лишає будь-який сумнів, що адресу ту написав справді таки Пугинюк. На превеликий жаль,

самого перекладу казки при справі немає, і де він подівся, невідомо. Принаймні, мої розшукування і в архіві київської жандармерії і в архіві третього відділу в Москві ні до чого не привели. Отже, треба гадати, інтересний цей документ десь зник і навряд чи знайдеться.

Чи справді Пугинюк був автором перекладу „Сказки о четырехъ братьяхъ", чи тільки зробив поправки в чиємусь перекладі,—трудно сказати. Але зважаючи на те, що він, здається, був справді не чужий революційному писанню, бо у жандармерії він „состоитъ на замѣчаніи, какъ одинъ изъ корреспондентовъ извѣстной газеты „Впередъ",—а разом із тим був людина української свідомости,—можна думати, що жандарі не без підстави накидали йому переклад цієї казки, і начальник київ. жанд. управління не без підстави писав до третього відділу, що Пугинюк

„былъ фактически изобличенъ въ отправленіи письма Кейзеру и въ участіи въ переводѣ сказки, но какъ въ упадающемъ на него обвиненіи онъ не сознался, а при обыскѣ у него ничего предосудительнаго не оказалось, то кіевскій губернскій прокуроръ, руководствуясь 3 § 252 ст. Уст. Угол. о нак., нашелъ вынужденнымъ ограничиться отдачею Пугинюка подъ особый надзоръ полиціи".

Щодо надіслання рукопису в Москву, начальник київ. жанд. упр. висловив цілком правильну здогадку, що „она (рукопись) была туда послана съ цѣлью отпечатанія оной при содѣйствіи, вѣроятно, кого-нибудь изъ знакомыхъ или служащихъ у Кейзера",—або-ж,—продовжу я жандарську здогадку,—щоб переслати її з цією метою за кордон.

Ще не скінчилася ця справа, а Пугинюк уже знову фігурує в жандарських літописах. У березні 1877 р. двоє молодих хлопців, познайомившись у Київі, десь у шинку, з якимось Акимовим, роблять спробу загітувати його,—в ті часи революціонери часто пробували нав'язати звязки з „народом" по шинках тощо,—і дають йому адресу Павла Погуні, який має „объяснить ему значеніе политическихъ дѣлъ". Акимов доносить про це поліції, поліція перевіряє, хто живе по даній йому адресі, і виявляється, що там живе студент Павло Погунюк,—цеб-то Пугинюк. Виникає нова справа.

Тим часом, Пугинюк стає одним із заправил у так званій „студенческой столовой", що відіграла видатну ролю в дальших подіях у Київі. Столовая ця набула собі такої слави, що навіть збентежила третій відділ, який прислав про неї запитання до київського генерал-губернатора. В результаті запитання виникли справи, що мали вельмі гучні назви: у генерал-губернатора справу названо ще скромніше—„Дѣло по отзыву 3-го Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи о сообщеніи свѣдѣній о библіотекѣ и столовой, устроенной студентами Кіевскаго Университета, управленіе которыми захватила партія украинофиловъ", у губернатора-ж прямо—„Дѣло о дѣйствіяхъ студентовъ для возстановленія Малороссіи".

Хоч якою сміховинною здається остання назва, приточена до „столовки", проте взято її з тексту запитання третього відділу на ім'я генерал-губернатора.

„Получены свѣдѣнія,—писав третій відділ під № 3425 з 11 жовтня 1877 р.,—что студентами Кіевскаго Университета устроены библіотека и столовая, управленіе которыми захватила въ свои руки партія украинофиловъ. Эта партія дѣлаетъ, что хочетъ, и для достиженія своей цѣли возстановленія Малороссіи не задумывается надъ средствами".

Поліційний розслід у цій справі, переведений „совершенно секретно" з наказу київського губернатора, виявив, що

„студентами Университета св. Владиміра дѣйствительно устроена на Б. Васильковской ул. въ домѣ жены чиновника Ольги Вереденко такъ называемая студенческая столовая, которою завѣдываютъ мать студента Ефима Гребенюка и студентъ изъ крестьянъ Волынской губ. Павелъ Пугинюкъ, живущій тамъ-же вмѣстѣ съ женою своею Наталіею" (Лію Кестельман при охрещенні названо Наталією).

А що Гребенюк і Пугинюк відомі були, як українці, то, очевидячки, з цього і пішла байка про „дѣйствія студентовъ для возставленія Малороссіи“, яка так збентежила третій відділ. Повідомляючи генерал-губернатора про результати розслідів у справі студенської їдальні й студенської бібліотеки, київський губернатор кінчає донесіння своє так:

„Что же касается образа дѣйствій какъ всѣхъ названныхъ лицъ, такъ и упоминаемой въ предложеніи Вашего Высокопревосходительства студенческой партіи украинофиловъ, стремящейся къ возстановленію Малороссіи и незадумывающейся надъ средствами для осуществленія своей цѣли, то по самому тщательному негласному дознанію и. д. кіевскаго полиціймеистера никакихъ данныхъ по этому предмету не обнаружено“.

При кінці губернатор додає, що поліціймейстрові наказано „имѣть дальнѣйшее наблюденіе за лицами, завѣдывающими студенческой столовой и библіотекой, а равно и за дѣйствіями студенческой партіи украинофиловъ“.

Як ставився генерал-губернатор до цієї справи, можна бачити з іронічної примітки до останніх слів донесіння губернатора: „А тутъ наблюдаютъ за тѣмъ, чего нѣтъ“. Кінець-кінцем, генерал-губернатор, по трьох місяцях поліційного розсліду, повідомив третій відділ (з 10 січня 1878 р. під № 209), що „относительно того, чтобы управленіе заведеніями этими (цеб-то їдальнею та бібліотекою) захвачено было партіею украинофиловъ, стремящейся къ возстановленію Малороссіи, положительнаго ничего не обнаружено“, та що „по моему мнѣнію, дѣло это не имѣетъ того значенія, какое ему приписывается“.

Проте, коли й справді не можна було вважати за „дѣйствія для возстановленія Малороссіи“ те, що студенською їдальнею заправляло декілька свідомих українців, то всетаки, їдальня ця не була й зовсім безпечна з погляду начальства. Річ у тім, що вона стала місцем студенських сходів, які під той бурхливий час прибрали теж бурхливого характеру. Ось як повідомляє про це київський губернатор міністра внутрішних справ у своїй „еженедѣльной записи“ з 28 січня 1878 р. під № 261:

„Между студентами Кіевскаго Университета замѣтно въ послѣднее время какое-то движеніе и неоднократно бывали сходки, какъ въ самомъ Университетѣ, такъ и въ такъ называемой студенческой столовой, содержимой самими студентами съ цѣлью доставить возможность бѣднѣйшимъ изъ нихъ имѣть столъ за болѣе дешевую цѣну. Столовая эта исключительно впрочемъ посѣщается особымъ кружкомъ студентовъ, довольно многочисленнымъ (болѣе 200 чел.), отличающимся угловатостью манеръ, какимъ-то неряшествомъ и большею частью особеннымъ костюмомъ, состоящимъ непремѣнно изъ высокихъ сапогъ, пиджака или сюртука, сверхъ которыхъ носятся пледы, поярковой черной шляпы съ весьма широкими полями и толстой въ рукѣ палки. При этомъ нѣкоторые носятъ красныя кумачевыя рубашки, а другіе — рубашки малороссійскаго покроя. Столовую эту посѣщаетъ также нѣсколько дѣвушекъ-нигилистокъ, отличающихся какъ особенностью костюма, так и циническими своими манерами. Однимъ изъ главныхъ распорядителей въ этой столовой состоитъ, живущій въ томъ же домѣ, студентъ изъ крестьянъ Павелъ Пугинюкъ, состоящій подъ надзоромъ полиціи и задержанный въ ноябрѣ 1876 (помилка: 1875) года въ г. Вильнѣ, вмѣстѣ съ другими молодыми людьми, прибывшими туда съ цѣлью распространенія между мастеровыми революціонныхъ сочиненій; кромѣ того, онъ занимался переводомъ на малорусское нарѣчіе нѣкоторыхъ революціонныхъ брошюръ и подозрѣвался какъ одинъ изъ корреспондентовъ газеты „Впередъ“. По собраннымъ изъ-подъ руки свѣдѣніямъ обнаруживается, что сходки собирались вслѣдствіе полученія отъ петербургскихъ студентовъ заявленія о томъ, что будто-бы лица, находящіяся подъ судомъ Правительствующаго Сената за государственныя преступленія (справа йде, розуміється, про учасників процесу „193“) не только угнетаются въ мѣстахъ заключенія, но и переносятъ разнаго рода истязанія, а потому петербургскіе студенты приглашаютъ всю учащуюся молодежь, въ томъ числѣ и студентовъ Кіевского Университета, отправить къ министру юстиціи графу Палену адресъ съ протестомъ противъ строгости содержанія обвиняемыхъ и несправедливости самого суда. На сходки являлись сначала и благоразумные молодые люди изъ числа студентовъ, утверждавшіе, что подобный адресъ не имѣетъ смысла, и что онъ скорѣе можетъ повредить какъ лицамъ, находящимся подъ судомъ, такъ и вообще учащейся молодежи, но большинство ихъ не слушалось, и кончилось тѣмъ, что сходки начали собираться изъ однихъ лицъ, сочувствовавшихъ посылкѣ адреса; наконецъ адресъ былъ составленъ, и его начали подписывать сначала въ зданіи

Университета, а потомъ въ студенческой столовой, но предъ посылкой адреса была получена на имя одного изъ коноводовъ этого дѣла, фамилія котораго до сихъ поръ еще не обнаружена, телеграмма изъ Петербурга, вслѣдствіе которой дальнѣйшее подписаніе адреса было прекращено, и таковой былъ уничтоженъ".

Я дозволив собі подати цілком це офіціяльне донесіння тому, що воно, по-перше, дуже добре, не зважаючи на свій канцелярський стиль, змальовує як характер їдальні, що нею завідував Пугинюк, так і тогочасні настрої в студенстві, а по-друге, в великій мірі поясняє, що було причиною висилки, яка в близькому часі чекала Пугинюка.

Звернула увагу начальства на ту їдальню щей друга подія, що трапилась 22 січня того-ж року. Це була процесія з хрестом, який винесено з двору їдальні на Байкове кладовище, на могилу слюсаря Белюстина, що помер незадовго перед тим. „Толпа", як повідомляв київський губернатор міністра внутрішніх справ, складалася з студентів, „примѣромъ до 100 человѣкъ", і „среди толпы, двигавшейся впрочемъ въ совершенномъ спокойствіи, было нѣсколько нигилистокъ, отличающихся особеннымъ нахальствомъ въ обращеніи". Начальство тим більше було стурбоване цією подією, що ніяк не могло зрозуміти, чому студенти так урочисто вшанували Белюстина, тим часом як він „ни по своему образованію ни по общественному положенію, не могъ принадлежать къ кругу студентовъ и заслужить особенную ихъ признательность". Зважаючи на те, начальство і прийшло до думки,—яка, правда, відповідала й дійсності,—„что настоящая демонстрація носитъ на себѣ какой-нибудь политическій характеръ".

В своєму донесінні про цю подію губернаторові київський поліційместер не забув згадати і за Пугинюка. Сказавши, що хреста винесено з дому Вереденка, де міститься студенска їдальня, поліційместер додає: „Въ этомъ домѣ квартируетъ состоящій подъ надзоромъ полиціи студентъ изъ крестьянъ Павелъ Пугинюкъ, задержанный в ноябрѣ мѣсяцѣ 1876 года в г. Вильнѣ", і т. д.,—іде відома вже нам характеристика Пугинюка, як „личности весьма вліятельной между студентами и крайне неблагонадежной въ политическомъ отношеніи".

„Онъ занимаетъ,—каже далі поліційместер,—фронтовый домъ съ женою и ея сестрою и содержитъ студенческую кухню, а въ столовой квартируетъ студентъ Ѳедоръ Когутовъ съ женою; во флигелѣ того-же дома квартируетъ студентъ Ефимъ Гребеньковъ (помилка: Гребенюк); его мать—экономкою означенной студенческой столовой, гдѣ распоряжается постоянно и онъ, Гребеньковъ".

Отже, завдяки реляції київського поліційместра, ми дізнаємося про увесь склад тієї „партії українофілів", що „для достиженія своей цѣли возстановленія Малороссіи не задумывается надъ средствами", і яка чи не задля того саме й захопила в свої руки „управленіе столовой",—отже яку, за висловом Щедрина, треба „имѣть въ виду на случай отдѣленія Миргородскаго уѣзда отъ Полтавской губерніи".

В лютому того-ж 1878 року Пугинюк знов поновляє свою знайомість з жандармерією. 22-го лютого у Київі зроблено було замах на життя товариша прокурора Котляревського в звязку з поводженням його на слідстві в Чигиринській справі. Котляревський заявив, що один із трьох молодих людей, які брали участь у замахові, здався йому подібним на „студента Александра Пугинюка". В звязку з цим у Павла Пугинюка переведено було трус. Коли-ж виявилося, що в його єсть менший брат Олександер, то, хоч він і не був студентом, а слюсарем, жандарський слідчий барон Гейкінґ їздив у Будераги, де жив Олександер Пугинюк, трусив Пугинюкових родичів, допитував і розпитував. Правда, непричетність Олександра Пугинюка до замаху виявилась цілком, проте виявились і де-які обставини, що дуже компромітували Павла Пугинюка, хоч і не в звязку з замахом на Котляревського. Перш за все, виявилось,

що Павло присилав до Олександра у Будераги якогось молодого хлопця, Романовського, щоб вони удвох завели у Будерагах кузню. Далі виявилось, що Олександер учився слюсарства у Київі в механічній майстерні Разумова, де, як видно із зазначення полк. Новицького в иншій справі, „читались книги возмутительнаго содержанія". У цій майстерні бував, як видно, і Павло Пугинюк, бо там він, як показав Гейкінґові на допиті Пугинюків батько, познайомився з тим хлопцем, якого потім прислав у Будераги до брата заводити кузню. Отже, позначився, хоч і не прямо, звязок Павла Пугинюка з пропагандою, що саме тоді почала ширитись серед київського робітництва. Крім того, при допиті Павла Пугинюка виявились нові його знайомості з революціонерами,—а саме з Кибальчичем, що потім був учасником убивства Олександра II, і з Давиденком, повішеним пізніше в Одесі разом з Чубаровим.—Правда, тоді ще в особі Кибальчича не можна було вгадувати майбутнього „техніка" „Народньої Волі", проте він був уже притягнутий за ширення революційної літератури в селянстві і сидів у тюрмі одночасно з Пугинюком, коли той сидів у „виленській справі". Вийшовши з тюрмы, Пугинюк передавав Кибальчичу через Давиденка в тюрму англійські книжки. Усі ці знайомості й звязки не могли не скомпромітувати ще більше, і так уже досить скомпромітованого, Пугинюка.

Над їдальнею, а разом і над Пугинюком, нависла серйозна небезпека. І коли в березні 1878 р. почалися студенські заколоти, відомі під назвою „мартовской исторіи", серед головних агітаторів, заарештованих у цій справі, був і Пугинюк, дарма що він не був студентом, як зазначає попечитель київської шкільної округи, вже від 1 червня 1877 року.

Торкатися мартовської історії, що мала таке значіння для долі Пугинюка, я не буду: виклад цих подій завів-би мене надто далеко, та це й не входить у моє завдання. Наведу лише кінцевий, сказати-б, акорд цієї історії.

„Послѣ приговора университетскаго суда по мартовскимъ безпорядкамъ, начались аресты обвиняемыхъ по соглашенію между Матвѣевымъ (ректор університету), генералъ-губернаторомъ, жандармскимъ управленіемъ и полиціймейстеромъ Гюббенетомъ, при чемъ арестовывался и высылался вообще „неблагонадежный элементъ", даже не студенты",— так каже автор виданої за кордоном брошури: „Мартовское движеніе студентовъ кіевскаго университета 1878 г." (Львовъ, 1878, с. 141). 31-го березня генерал-губернатор „спѣшно" повідомив київського губернатора, що на головній гауптвахті київської кріпости заарештовано 24 особи, яко головних агітаторів підчас заколотів у київському університеті. Серед них був і Пугинюк, якого генерал-губернатор призначив до вислання під догляд поліції у Вятську губерню.

Про перебування Пугинюка на гауптвахті розповідає один із учасників розрухів, Бяловеський, і свідчення його, яке живими фарбами змальовує Пугинюка, представляє його людиною розумною, серйозною і вдумливою.

„Изъ моихъ старыхъ друзей—знакомыхъ,—каже Бяловеський,—тутъ (на гауптвахті) были: И. П. Ювенальевъ, мой однокурсникъ, кандидатъ университета, оставленный для подготовки къ профессурѣ по каѳедрѣ физики, медики Лопатинъ и Фибровский, юристы Пугинюкъ и Когутовъ. Остальные были все студенты молодежь, съ которыми до этого мнѣ не приходилось встрѣчаться. Всѣ принимали активное участіе въ мартовскихъ волненіяхъ, къ которымъ причастны были и названные выше мои университетскіе товарищи. Всѣ арестованы были вь истекшую ночь внезапно и безъ объясненія причинъ, и отчасти поэтому всѣ относились къ аресту легко... Только опытный и видавшій виды Пугинюкь былъ иного мнѣнія и относился къ нашему положенію пессимистичнѣе. Но заключенія его всѣ признавали неправдоподобными. Пугинюкъ полагалъ, что намъ грозитъ высылка въ отдаленныя губерніи". Виявилось, проте, що побоювання Пугинюка далеко не безпідставні: „Всѣмъ, наконецъ, стало ясно, что дѣло принимаетъ какой-то неожиданный оборотъ, и что, пожалуй, Пугинюкъ правъ былъ, пророча ссылку. Пер-

спектива ссылки, однако-же, никого не смущала и не огорчила. Напротивъ того, гауптвахта, казалось, еще повеселѣла. Отовсюду слышались шутки и остроты по адресу Гейкинга и полиціи. Большинство относилось къ предстоящему подневольному путешествію, какъ къ нѣкоторой увеселительной экспедиціи. Всѣ, за исключеніемъ Пугинюка, были увѣрены, что ссылка долго не продлится. Ну, недѣли двѣ-три, не болѣе... Тщетно Пугинюкъ и нѣкоторые другіе совѣтовали подготовиться къ худшему, ссылаясь на исконныя свойства режима, тупого, холоднаго, безжалостнаго, бездушнаго, тщетно приводили недавніе, всѣмъ извѣстные примѣры,—никто почти не придавалъ должнаго значенія подобнымъ доводамъ... Иные полагали даже, что Пугинюкъ намѣренно злоупотребляетъ мрачными красками, чтобы вызвать раздраженіе, внушить къ режиму ненависть и отвращеніе" („Изъ прошлаго". „Былое" 1906, кн. 8, с. 202—204).

Що до справи з перекладом „Сказки о четырехъ братьяхъ", начальник київського жандарського управління доніс у третій відділ (під № 1031 з 19 травня 1879 р.):

„Дѣло по обвиненію бывшаго студента Кіевскаго Университета Павла Пугинюка въ переводѣ на малороссійскій языкъ „Сказки о четырехъ братьяхъ" и въ посылкѣ ея въ Москву къ Вильгельму Кейзеру, находившееся въ числѣ прежнихъ дѣлъ ввѣреннаго мнѣ Управленія, мною, по соглашенію съ Кіевскимъ Губернскимъ Прокуроромъ, прекращено въ тѣхъ видахъ, что во всемъ этомъ дѣлѣ нѣтъ никакихъ другихъ уликъ противу Пугинюка, кромѣ сходства почерка, между тѣмъ Пугинюкъ высланъ административнымъ порядкомъ еще въ прошломъ году въ Вятскую губернію, гдѣ находится и въ настоящее время".

Разом із Пугинюком на заслання відпроваджено і його жінку з 6-місячною дитиною. З відомости вятського губернатора про Пугинюка видно, що його з жінкою вислано без строку, „какъ оказавшихся главными агитаторами проявлявшихся въ послѣднее время волненій въ Кіевскомъ Университетѣ", та що вони „занятій не имѣютъ, содержанія отъ казны не получаютъ". Отже, з матеріяльного боку Пугинюкові, як людині семейній, приходилось тяжко. Проте й на засланні його не покидає той дух, що призвів його до заслання. У Слободському, де його оселили під доглядом поліції, він підтримує зносини з товаришами по долі, цікавиться станом революційної боротьби, заводить знайомості серед місцевої інтелігенції, у його збираються, щось читають, обговорюють, засиджуючись до пізньої ночі. Це, звичайно, звертає увагу поліції, навіть губерської влади. У червні 1879 р. поліція переводить трус у Пугинюка і, —як сказано в офіціяльному папері,—„у лицъ посѣщающихъ Пугинюка и ведущихъ бесѣды въ ночное время". Разом з Пугинюком потрушено секретаря слободської земської управи Пашкіна, який уже попереду звернув на себе увагу губернатора своїми зносинами з адміністративно-засланими, зокрема з Пугинюком,—у народньої вчительки, у фельдшерки та ще у двох „обывателей". У всіх забрано листування з засланцями, а у вчительки навіть вірші Кольцова, які справник також визнав чомусь за недозволені. Почалося жандарське дізнання, яке, правда, не виявило нічого прямо злочинного в характері „сборищъ" у Пугинюка,—проте при трусі у його знайдено лист другого засланого київського студента, Константина Романова,—і той лист подав привід 3-му відділові зауважити про Пугинюка, що, мовляв, „благонадежность его крайне сомнительна". В листі своєму Романов подавав відомості про засланців, про політичні новини й чутки, про заарештування редактора „Отечественныхъ Записокъ", висилки з Петербургу, і про те, що „Земля и Воля продолжаетъ существовать, хотя на лѣто пріостанавливается". Серед цих відомостей єсть і неправдиві, але дуже характерні для того часу чутки,—напр., про замах на Олександра II у Твері: „Въ Сашу сдѣлали повтореніе 2-го апрѣля (2 квітня 1879 р. в Олександра II стріляв Соловйов) въ Твери, но неудачно; даже выстрѣла не сдѣлали; стрѣлявшій застрѣлился".

Проте, справа скінчилася досить щасливо для Пугинюка: тільки віддано було на попередній перегляд поліції листування його й жінчине. Инших репресій не було, може тому, що—як визнало навіть жандарське дізнання—Пугинюк був хворий на сухоти „въ сильной степени".

Стан здоров'я Пугинюка, справді, був дуже серйозний, бо ще до скінчення жандарського дознання про „ночныя сборища“ у його на кватирі, міністр внутрішніх справ дозволив Пугинюкові, „въ виду серьозной болѣзни“, переїхати до Катеринослава, куди він і прибув у жовтні 1879 року[1]). Проте, недовго він користувався з тієї ласки: 19 грудня 1879 року, як повідомив катеринославський губернатор київського генерал-губернатора, Пугинюк помер від сухоти.

---

[1]) Цікаво зазначити, що коли у вятського губернатора виникла справа про дозвіл Пугинюкові переїхати до Катеринослава, Пугинюка названо чомусь „кандидатом прав“, хоч справді, як ми бачили, він навіть не скінчив університета. За таким титулом дістав він і дозвіл від міністра переїхати до Катеринославу; так само називає Пугинюка і катеринославський губернатор в своєму сповіщенні про смерть його.